

ORGELBOUW NA 2000

Wietse Meinardi

Het is 1690. Op verzoek van het stadsbestuur is de beroemde Hamburgse orgelmaker Arp Schnitger naar Groningen gekomen om eens te kijken naar het orgel in de Martinikerk. Het orgel verkeert al sinds het rampjaar 1672 in slechte staat, ondanks de werkzaamheden van de plaatselijke orgelmaker Jan Helman sinds 1685. Die is dit jaar overleden en liet een onvoltooid orgel achter.

Het stadsbestuur wil nu dat de zaken beter aangepakt worden en heeft daarom Arp Schnitger naar Groningen laten komen. Hij treft het orgel in ontredde toestand aan en heeft 3 dagen nodig om zich een oordeel te vormen. Schnitger krijgt vervolgens de opdracht het orgel te herstellen en uit te breiden. Na een half jaar al is Schnitger gereed en het stadsbestuur is erg te spreken. Schnitger krijgt vervolgens de opdracht om het instrument verder uit te breiden. Hij bouwt 2 32-voets pedaaltorens, voorzien van een riant aantal registers. Zo krijgt het orgel het aanzien van een Noordduits barokorgel. In 1728 wordt Jakob Wilhelm Lustig uit Hamburg organist van dit orgel. Hij is schijnbaar niet tevreden: nog in hetzelfde jaar krijgt de zoon van Arp, Franz Caspar Schnitger, de opdracht het hele Rugwerk te vervangen en o.a. de windladen van Hoofdwerk en Pedaal te vervangen. Het orgel zal hierdoor opnieuw drastisch uitgebreid en gemoderniseerd worden. Aangezien Franz Caspar tijdens het projekt overlijdt maakt Albertus Anthonie Hinsz het karwei af.

Tot zover een stukje orgelgeschiedenis van rond 1700.

Vragen

Schnitger had in 1690 drie dagen nodig om zich een oordeel te vormen. Had hij daar niet beter nog eens een maand aan toe kunnen voegen, alvorens zo voortvarend aan het werk te gaan? Had hij zich niet beter moeten verdiepen in de geschiedenis van het orgel? Had hij niet eerst gedegen onderzoek moeten doen naar de herkomst van het aanwezige materiaal, alvorens het orgel maar zo brutaalweg aan te passen aan zijn eigen smaak? Had hij niet eerst moeten onderzoeken of een reconstructie naar 1481 mogelijk was, toen Johan then Damme onder advies van Agricola een nieuw orgel bouwde? En wanneer er te weinig materiaal uit die tijd over zou zijn, had Schnitger kunnen onderzoeken of een restauratie naar de toestand van 1542 mogelijk zou zijn toen het orgel door een onbekende orgelmaker werd omgebouwd in renaissance-stijl. Ook had Schnitger altijd nog kunnen bekijken of terug-restaureren naar de situatie van Andreas de Mare of Antonie Verbeek (1628) zinvolle opties waren.

Verder kunnen we ons afvragen waarom zoon Franz Caspar en Hinsz niet meer historisch besef toonden en zoveel historisch materiaal lieten sneuvelen.

En als we onze blik even verplaatsen naar enkele andere orgels: had Franz Caspar Schnitger zich niet beter moeten inleven in de bouwwijze van Van Haagerbeer, alvorens het Alkmaarse orgel zo drastisch om te bouwen (in een gelijkzwevende stemming nog wel!). Had Hinsz in 1741 de opdracht tot vernieuwing van het orgel in de Kampense Bovenkerk wel mogen aanvaarden? Had hij niet terug moeten restaureren naar het orgel van Johann Slegel, in plaats van in feite een nieuw instrument met 3 klavieren te bouwen?

Absurde vragen zegt u?

Ja, maar als we vanuit de huidige opvattingen bovengenoemde werkzaamheden beoordelen, kom je toch bij zulke vragen uit. Wij hebben geleerd bij restauraties van oude orgels ons te verdiepen in de denk- en werkwijze van de oorspronkelijke orgelbouwer en het orgel zoveel mogelijk terug te restaureren naar het oorspronkelijke klankideaal. Ook bij nieuwe orgels is het haast vanzelfsprekend geworden dat je een historisch concept uitkiest en dat tot in details volgt.

Fictief verleden

Gelukkig zijn deze inzichten pas laat tot de orgelwereld doorgedrongen en waren orgelbouwers uit het verleden nog niet op de hoogte van laat-20e eeuwse opvattingen.

Wanneer wij ons proberen voor te stellen wat er zou zijn gebeurd als vroegere orgelbouwers wel hadden gewerkt volgens de huidige gangbare opvattingen, zou het orgellandschap er beduidend anders uit zien.

Het orgel van de Martini in Groningen zou z'n majestueuze pedaaltorens moeten missen en had misschien nog een blokwerk gekend, het Hinsz-orgel in de Bovenkerk in Kampen zou nooit gebouwd zijn, B„tz zou in de Dom in Utrecht het oude pijpwerk niet in een nieuw orgel van zijn hand hebben opgenomen, maar hij zou het oude orgel hebben gerestaureerd. Frankrijk zou nog vol staan met Franse Barok-orgels, veel Cavaill,-Coll orgels zouden niet gebouwd zijn. Het is trouwens maar de vraag of Cavaill,-Coll zijn orgeltype ooit had ontwikkeld. Vermoedelijk zou hij een specialist zijn geworden in het Frans-barokke orgeltype, dat hij waarschijnlijk ook toepaste bij nieuwbouw. Het Marcussen-orgel in de Nicolaikerk te Utrecht zou zeker niet gebouwd zijn, evenals het Metzler-orgel in de Grote Kerk te Den Haag.

Hoe de orgelmuziek zich dan ontwikkeld zou hebben valt moeilijk vast te stellen. Bach zou zich vermoedelijk beperkt hebben tot toonsoorten met weinig voortekens en veel spaarzamer gebruik hebben gemaakt van dissonante accoorden. En misschien had Franck wel een 'Suite du premier ton' geschreven of misschien ook niet, wellicht had hij het instrument orgel niet geschikt gevonden voor zijn klankideaal en was hij voor andere instrumenten gaan schrijven. 'Modulez toujours' gaat immers moeilijk op een oude stemming.

Laat ik ophouden te speculeren, de geschiedenis heeft een andere loop genomen. Hedendaagse opvattingen kunnen geen invloed meer hebben op de geschiedenis. Wel dringt zich de vraag op: wat betekenen deze opvattingen voor de orgelcultuur van de toekomst?

Ontwikkelingen in 20e eeuw

Via Orgelbeweging en neo-barok zijn we in de 20e eeuw steeds meer respect gaan krijgen voor de orgelbouw uit het verleden. Orgelbouwers hebben geleerd bij oude meesters te rade te gaan, om zo orgelbouwprincipes uit het verleden te leren beheersen en opnieuw toe te passen. Dit heeft inmiddels geleid tot indrukwekkende resultaten. Meer en meer geheimen worden ontrafeld en steeds meer is men in staat een oud klankideaal tot leven te wekken, zowel bij restauraties als bij nieuwbouw.

Aanvankelijk was het (Noorduitse) barok-orgel ideaal. Men probeerde dit te benaderen door een aantal opvallende kenmerken over te nemen, zoals dispositie en helderheid. Wat betreft windvoorziening, mechanieken en stemming ging men nogal vrij met de barokke voorbeelden om. Zo ontstond eigenlijk een geheel nieuw orgeltype. Tussen grofweg de jaren '50 en '70 was dit neo-barokke orgel het klankideaal van veel organisten en orgelbouwers. Orgels die niet aan dit ideaal voldeden werden dikwijls aangepast aan dit ideaal, o.m. door veel hoge vulstemmen toe te voegen. Orgels die wel heel ver van dit ideaal afstonden (zoals orgels van Witte) werden gesloopt en vervangen door nieuwe orgels.

Na de Neo-barok heeft de ontwikkeling niet stil gestaan en heeft men zich verder in het historische orgel verdiept. Om te beginnen ontdekte men dat ook zaken als windvoorziening, mensuren, stemming een rol speelden bij het hervinden van een oud klankideaal. Verder werd geleidelijk aan ook de waarde van andere (latere) orgeltypes ingezien. Ook de bouwwijze van deze orgels probeerde men te doorgronden. Bij restauraties werden ze niet meer aangepast aan de neo-barokke smaak, maar zoveel mogelijk teruggebracht naar de oorspronkelijke staat. Kon men in de neo-barok in het geheel geen waardering opbrengen voor orgels uit de late 19e en vroege 20e eeuw, nu lijkt het tij gekeerd. Zelfs de pneumatiek is niet meer bij voorbaat verdacht.

Eenzijdig

Op dit moment zijn velen geneigd de neo-barok als een eenzijdige tijd af te schilderen: men legde toen het eigen klankideaal op aan bestaande orgels en nieuwe orgels werden vrijwel alleen volgens dit concept gebouwd. De enige waardering die vaak wordt opgebracht voor de neo-barok is dat die periode nodig was om te komen tot onze huidige inzichten. De huidige tijd wordt daarbij veel minder eenzijdig gevonden. We zijn nu immers

in staat begrip en waardering op te brengen voor veel orgeltypes en we bouwen en restaureren volgens heel verschillende historische concepten.

Toch werkte men in de neo-barok in feite net zo als vele beroemde orgelbouwers in het verleden. Ook die bouwers, of het nu Schnitger of Cavaillé-Coll was, bouwden nieuwe orgels volgens het heersende klankideaal. Bij bestaande orgels kenden ze geen schroom om ze zo te verbouwen dat ze voldeden aan dit klankideaal. Respect voor het verleden was er wel, waardevolle elementen bleven behouden, maar alleen voor zover in te passen waren in het nieuwe concept.

Nu is men echter doorgeslagen naar de andere kant: het respect voor historische orgelbouw is dermate groot geworden, dat men zich in vrijwel alles onderwerpt aan de oude meesters. Bij restauraties mag er alleen teruggestaureerd worden naar de toestand van een orgel in het verleden, hetzij naar de meest oorspronkelijke toestand, hetzij naar een toestand na een belangwekkende restauratie. Zelfs bij nieuwbouw wordt er vrijwel altijd gekozen voor een bepaalde stijlperiode uit het verleden. Een eigen stijl met een eigentijds klankideaal is er eigenlijk niet. Het klankideaal valt gelijk met het verleden. Dit is in feite een volstrekt nieuw verschijnsel, dat in het verleden niet eerder voorgekomen is. De eenzijdigheid van de neo-barok heeft plaats gemaakt voor een nieuw soort eenzijdigheid.

Consequenties historiserende orgelbouw

De consequenties van de huidige praktijk wil ik illustreren aan de hand van een aantal voorbeelden:

a. Het Radeker/Garrels-orgel in Anloo is nu (eindelijk) gerestaureerd en het schijnt prima gelukt te zijn. De oorspronkelijke toestand is helemaal terug. Het orgel is gestemd in een gemodificeerde middentoonstemming, ruim een half toon boven normaal. Men wil het orgel weer volop gaan gebruiken in diensten en concerten. Maar wat kan er klinken tijdens die concerten? 17e Eeuwse en vroeg-18e eeuwse werken zullen uitstekend gaan. Een deel van de werken van Bach zal problemen op leveren, latere muziek is voor een groot deel uitgesloten. Vroeger had Anloo een goed lopende orgelserie, waarbij het orgel ook dikwijls in combinatie met andere instrumenten te horen was. Dat laatste is nu afgelopen, de stemming levert te veel problemen op. Wat overblijft is een orgelserie met vermoedelijk veel Sweelinck, Scheidemann en Buxtehude. Is zo'n serie op den duur levensvatbaar in het kleine Anloo?

b. In Zuidhorn werd in 1989 een nieuw orgel gebouwd door Van Vulpen in de Geref. Kerk 'De Rank'. Hierbij oriënteerde men zich op orgels van rond 1700. Het orgel kreeg een 1/5 komma middentoonstemming en een fluctuerende windvoorziening. Een ambachtelijk hoogwaardig instrument. Het orgel is zeer geschikt voor oude muziek tot ongeveer 1720, daarna kan de stemming problematisch worden. Wanneer je als kerkganger van Mendelssohn of Franck houdt, kom je hier niet aan je trekken. Verder dient het harmoniseren van liederen zorgvuldig te gebeuren: diverse accoorden en toonsoorten moeten vermeden te worden. Veel latere liederen kunnen niet goed op het orgel begeleid worden, zonder concessies te doen aan zuiverheid of aan harmonie. Is de keuze voor dit orgel wel zo gelukkig voor een levende kerkelijke gemeenschap? Waren een paar concessies aan het huidige concept niet wenselijk geweest, in ieder geval wat betreft stemming?

Overigens gaan sommige andere bouwers nog een stap verder: naast een oude stemming neemt men bij nieuwbouw ook de toonhoogte over van historische voorbeelden. De A wordt bijvoorbeeld gestemd op 415 Hz, de oud-Hollandse kamerton. Samenspel met andere instrumenten is al bij voorbaat uiterst problematisch.

c. In de Jozefkerk in Assen staat een laat-19e eeuwse Van Dam-orgel met 26 registers, waaronder veel acht-voeten en nauwelijks vulstemmen. Midden jaren '50 werd het orgel verbouwd naar een (neo-)barok-klankideaal. In 1982 volgde een restauratie terug naar de oorspronkelijke staat. Hierbij werd veel origineel Van Dam-pijpwerk van elders gebruikt. Alleen de Klarinet 8' ontbrak nog. Voorlopig bleef de Dulciaan 8' uit de jaren '50 gehandhaafd, wat goed van pas kwam bij het uitvoeren van bijvoorbeeld Frans-Romantische muziek als een soort hobo. Het wat eenzijdige orgel had er een extra kleurmogelijkheid bij.

Ondertussen bejverde men zich alsnog een originele Van Dam-klarinet op de kop te tikken, wat uiteindelijk lukte. Dit register werd midden jaren '90 ingebouwd. Er was veel geld voor verzameld en de verwachtingen waren hoog gespannen. Wat bleek? Het register gaf een merkwaardige, penetrante klank. Het register mengt slecht en wordt daarom ook nauwelijks gebruikt. Maar het doel is bereikt: een origineel Van Dam-orgel.

d. In de Aa-kerk te Groningen moet het orgel worden gerestaureerd. Diverse adviseurs liggen met elkaar in de clinch over het te volgen restauratieplan. Terug naar Schnitger, terug naar Van Oeckelen, terug naar Timpe, handhaven van de huidige toestand? Men komt er niet uit, er moet namelijk een punt in het verleden gekozen worden waarnaar men terug moet keren. Geen van de opties is vanwege de bouwgeschiedenis echter echt bevredigend. Andere opties lijken uitgesloten. Bijvoorbeeld: ga uit van de gegroeide toestand, maar pas een aantal als onbevredigend ervaren elementen aan, ook als daarbij enig historisch materiaal moet wijken. Laat daarbij vooral de oren van musici doorslaggevend zijn.

e. Ook wat betreft het niet-klinkende gedeelte richten veel orgelbouwers zich bij nieuwbouw sterk op het verleden. Sommigen gaan daar bij zo ver dat registerknoppen historisch geordend worden met knoppen op grote afstand van de organist, dat de pedaalkoppel naar het 2e klavier systematisch vermeden wordt, ja zelfs dat pedaalmaten historisch genomen worden. Ik trof een nieuw orgel aan met de pedaalomvang van C-c', maar dan wel uitgespreid over de breedte van waar normaal C-d' ligt. Er wordt van de 20e eeuwse organist wel erg veel flexibiliteit verwacht!

Het aantal voorbeelden zou eindeloos aangevuld kunnen worden.

Wat zijn op den duur de consequenties voor de orgelcultuur en de belangstelling voor orgels in het algemeen?

Aangezien veel orgels teruggebracht zijn in een historische toestand, en organisten geleerd hebben zich daaraan aan te passen, betekent dit dat orgelbespelingen eenzijdiger zijn geworden. In de ene plaats in Nederland zal veel Sweelinck klinken, elders zal veel Mendelssohn klinken en weer elders misschien Reger. Het is echter de vraag of je blijvend een publiek over houdt voor deze vaak specialistische concertseries. Voor ingewijden en deskundigen is het wellicht zeer interessant. Minder ingewijden begrijpen dit niet en haken bij deze blijvend eenzijdige programmering langzamerhand af. Als dan ook nog eens blijkt dat het orgel niet geschikt is voor koorbegeleiding en samenspel met andere instrumenten is het onbegrip nog groter, ook bij collega-musici. Er is zoveel geld tegen aan gegooid en nu kan het orgel dat niet eens!

Is het vreemd dat de belangstelling voor het orgel afneemt?

Ik probeer mij voor te stellen wat er zou zijn gebeurd als het beroemde Müller-orgel in Haarlem begin jaren '60 werkelijk was teruggerepareerd naar Müller. Zou er daar dan ook zo'n rijke orgelcultuur ontstaan zijn met o.a. de grote plaats voor moderne orgelmuziek naast oude muziek?

Tijd voor bezinning

Het is de hoogste tijd dat er een bezinning op gang komt over de huidige manier van restaureren en orgelbouwen in Nederland. Wat willen wij met al die orgels in oude stijl? Is het de bedoeling van Nederland een groot orgelmuseum te maken, waarin men regelmatig een oud ambacht -orgelspelen- kan bewonderen? Of zien wij het toekomstige orgelgebruik anders?

Wat mij betreft zit de historiserende orgelbouw uiteindelijk op een dood spoor. Het bestuderen van oude orgelmethodes is nuttig geweest om te herontdekken welke factoren allemaal een rol spelen bij de totstandkoming van de orgelklank. Ook is het prima dat diverse orgels naar de oorspronkelijke toestand teruggebracht zijn, zodat wij een goede voorstelling kunnen maken van hoe de muziek vroeger geklonken moet hebben. Maar de oriëntatie op het verleden kan niet het eindpunt zijn, het is een leerfase geweest. Ik denk dat nu de tijd gekomen is de leerschool te verlaten en met het geleerde zelfstandig aan het werk te gaan.

Orgel van de toekomst

Wij moeten nadenken over het orgel van de toekomst. Welk klankideaal staat ons voor ogen, waarvoor moet het orgel gebruikt gaan worden, welke eisen stellen wij aan een orgel?

Ik probeer alvast enige voorzetten te geven.

Het uitgangspunt moet m.i. zijn dat een orgel, ook het historische orgel, een levend muziekinstrument is dat in deze tijd optimaal moet kunnen functioneren en op zijn taak berekend is. Het orgel mag er zelf niet de oorzaak van zijn dat het meer en meer naar de rand van de muziekcultuur wordt verdreven.

Daarom kunnen in het algemeen de volgende eisen gesteld worden:

1. Een orgel moet zo gebouwd of gerestaureerd worden dat het breed inzetbaar is, zodat veel muziekstijlen bevredigend kunnen klinken.
2. Een orgel moet zoveel mogelijk geschikt zijn om met andere instrumenten en orkesten samen te musiceren, dit stelt eisen aan toonhoogte en stemming.
3. Een orgel moet geschikt zijn om een breed scala aan koormuziek te begeleiden.
4. Componisten en musici van nu moeten zich weer uitgedaagd voelen door het orgel. Een orgel moet een geschikt medium zijn voor eigentijdse stijlen (eventueel ook lichte muziek). Gangbare accoorden en harmonieën moeten goed te gebruiken zijn.
5. Orgels gebouwd voor liturgische doeleinden moeten geschikt zijn voor het hele gangbare liturgische repertoire en moeten ook met andere instrumenten samen kunnen spelen. Het moet niet zo zijn dat een orgel voor een deel van het repertoire buiten spel komt te staan vanwege de bouwwijze van het orgel.
6. Het bedieningsgemak en de speelaard moeten optimaal zijn voor de hedendaagse gebruiker. Dat betekent standaard pedaalmaten, een goede zit, een logische en handige registerordering, zoveel mogelijk een gangbare klavieromvang en een mechanische speelaard. Een registratiecomputer behoort eventueel tot de mogelijkheden.

Blijvende veelkleurigheid

Het resultaat van bovengenoemde eisen hoeft zeker niet een eenvormig orgeltype te zijn. Wat mij betreft mag de veelkleurigheid blijven bestaan.

Bij restauraties houdt dit in dat het historisch materiaal zoveel mogelijk bewaard blijft en gerespecteerd wordt, maar dat er ook concessies gedaan worden aan het hedendaags gebruik. Zo moeten stemming en windvoorziening niet altijd terug naar de meest oorspronkelijke toestand en mogen er soms best wat registers worden toegevoegd die een veelzijdiger gebruik mogelijk maken. Eenzijdige en zwakke punten uit het verleden moeten gecorrigeerd kunnen worden.

Wanneer er veel oud materiaal verdwenen is uit een historisch orgel zijn er volop mogelijkheden er een eigentijds orgel van te maken, met inpassing van het historische materiaal. Dit lijkt me vaak wenselijker dan een historische toestand die verloren is gegaan te reconstrueren. Oude orgels met erg veel oorspronkelijk materiaal moeten met meer respect behandeld worden en kunnen niet altijd aan alle bovengestelde eisen voldoen. En een beperkt aantal orgels kunnen wél geheel naar de oorspronkelijke toestand teruggerestaureerd worden om als voorbeeld en referentie te dienen. (De recente restauratie van het orgel in de Pieterskerk te Leiden is hiervan een goed voorbeeld).

Bij nieuwbouw kan het uitgangspunt een historisch orgel zijn. Hieruit neemt men wezenlijke kenmerken over, maar alleen in zoverre dat ze een hedendaags gebruik niet in de weg staan.

Bij nieuwbouw moet het echter ook mogelijk zijn een geheel nieuw concept te ontwerpen, waarin elementen uit diverse stijlen gecombineerd worden en waaraan eventueel ook nieuwe elementen worden toegevoegd. Zo'n concept moet optimaal geschikt zijn voor hedendaags (gevarieerd) orgelgebruik.

Naast het ambachtelijke moet er weer meer ruimte komen voor creativiteit!

Niet-historiserende orgelbouw

In Nederland is de historiserende orgelbouw toonaangevend geworden. Zo is er veel aandacht voor orgelbouwers die volgens historische principes werken en wanneer dat lukt krijgen zij veel lof toegezwaaid. Orgelbouwers die echter niet mee zijn gegaan op het

historiserende pad kunnen rekenen op weinig aandacht en waardering. Ik noem de Nederlandse orgelbouwer Van den Heuvel die in het buitenland grote opdrachten krijgt en die door buitenlandse organisten van naam geprezen wordt. In 'Het Orgel' lees je zelden of nooit iets over hem. Hij richt zich niet blindelings op „n historische stijl, maar probeert een hedendaags orgeltype te creëren, verder bouwend op de Franse Romantiek. Ook moderne buitenlandse orgelbouw die niet historiserend is wordt vrijwel doodgezwegen. We lezen nooit iets over de moderne Engelse orgels, die we allemaal kennen van de koorbegeleidingen. Ook worden orgels van Klais in Duitsland nooit besproken, terwijl deze bouwer zeer veel monumentale kerken van nieuwe orgels voorzag. Zijn al deze orgels zo onder de maat dat ze bespreking niet eens waardig zijn? Of zijn wij zo verblind door onze eigen opvattingen dat we andere wegen nauwelijks opmerken?

Het restaureren van oude orgels heeft overeenkomsten met het restaureren van schilderijen, maar ook met het restaureren van historische gebouwen. Bij een schilderij wordt geprobeerd de oorspronkelijke toestand zo goed mogelijk te benaderen, zodat het vakmanschap van de oude meester in volle glorie bewonderd kan worden. Bij het restaureren van een historisch huis wordt de buitenkant met veel respect teruggedatareerd naar de historische situatie. Binnen neemt men de vrijheid nieuwe elementen aan te brengen, zodat er op een 20e eeuwse manier in gewoond kan worden. Er wordt een moderne keuken ingebouwd, er komt een toilet in en er wordt centrale verwarming aangelegd. De bewoners hoeven zich in de winter niet meer bij het haardvuur te warmen. De meeste historische orgels kunnen wat mij betreft behandeld worden als het huis, enkele zullen behandeld moeten worden als een schilderij. En bij nieuwbouw is evenals bij moderne huizenbouw veel mogelijk, als het maar voldoet aan de wensen van de hedendaagse gebruiker. Uiteraard zijn een goede architect en een vakkundig bouwbedrijf van groot belang.